

JEDAN NALAZ KERAMIKE IZ SISKA

MIRKO ŠEPER

Marljivi sabirač sisačkih starina i jedan od organizatora sisačkog muzeja gospodin Matej Pavletić posjeduje malu, zanimljivu zbirku starina. U toj mi je zbirci upao u oči svojom zanimljivošću jedan nalaz, koji ovdje objelodanjujem. Sastoji se od šesnaest keramičkih objekata, koje je sadašnji njegov vlasnik nabavio u jeseni 1940 i proljeću 1941. Iako svi potječu iz istog nalaza, nabavljeni su postupice, kako ih je donosio neki sisački mladić, koji je u to vrijeme radio kod rigolanja jednog vrta u Sisku. On nije htio nikada odati mjesta, na kome su ti predmeti nadjeni. Međutim, gospodin Pavletić, dobar poznavalac sisačkih prilika, naknadno je utvrdio, da su predmeti nadjeni u jednom vrtu u Kačićevoj ulici blizu kolodvora.

Nalaz je zanimljiv s jedne strane, jer ne pripada visokoj, oficijelnoj umjetnosti, a s druge strane, jer nije ni proizvod masovnog, tvorničkog rada. Donosim ga na tabli I—III.

1. Figura od dosta čiste, poput cigle crvene ilovače. Visina 10,5 cm. Nadjena razbijena na pet fragmenata. Prikazuje ženski lik, koji stoji na podnošku masivnom, kao što je i čitava figura. Nedo-stajaju obje ruke, dio vrata i glava. Lik je obučen u dugačku stolu, kojoj je rub ispod vrata označen plastičnim pojasom s nizom ubodenih rupica. Gornji se dio stole čvrsto priljubljuje uz tijelo, dok se u visini bokova nešto isupčio, jer se ispod njega mora zamisliti pojas; taj dio stole ima naokolo uboden niz rupica. Stola od bokova na niže pada zvonoliko u nevješto modeliranim naborima poput kanelira (tabla I, 1).

2. Reljef od crvenkaste ilovače. Visina 8,8 cm. Nadjen razbijen u dva komada. Na masivnoj, ravnoj, plosnatoj podlozi izdiše se goli ženski lik (Venere?). Nedostaje glava i obje ruke. Modelacija je dobra, pa je reljef radjen vjerovatno po kakvom boljem uzoru (tabla I, 2).

3. Muška glava od crvenkaste ilovače. Sačuvana visina 5,1 cm. Nedostaje lijeva polovica glave od čela do visine nosa. Razbijena na dva dijela. Za razliku od ostalih glava ovog nalaza ona je šuplja. Brada, brkovi i kosa označeni su dubljim ili plitkijim urezima (tabla I, 3).

4. Muška glava s vratom od crvenkaste ilovače. Visina 9,2 cm. Glava je masivna. Kosa je dana paralelnim valovitim trakovima. Oči leže dosta duboko u očnim šupljinama, obrve su označene kratkim, plitko urezanim crticama. Jednako su tretirani i brci, kao i kratka, šiljasta brada. Uši su plastično modelirane (tabla I, 4).

5. Muška glava bez vrata od crvenkaste ilovače. Visina 9,3 cm. Nadjena je razbijena na dva komada, a nedostaje desno uho. Glava je masivna, a plastične uši bile su prilijepljene na glavu. Kosa, brada i brkovi, te obrve dani su plastično. Kosa nije stilizirana, kao što je to slučaj kod glave s predjašnje slike (tabla I, 5).

6. Masivno poprsje bradatog muškarca od crvenkaste ilovače. Visina 10,1 cm. Oštećen je dio vrata i ramena. Kosa, puna brada i brkovi plastično su modelirani dubokim, nepravilnim urezima. Bore na čelu naglašene su s tri plitka, vodoravna ureza, a jabučice na obrazima sasvim su jasno istaknute (tabla II, 6).

7. Muška masivna glava od crvenkaste ilovače. Visina 5,5 cm. To je možda najbolja glava ovog nalaza. Kosa, brkovi i brada plastički su dani, dok su obrve označene dubljim urezima. Nekoliko paralelnih, vodoravnih linija označuju bore na čelu (tabla II, 7).

8. Ulomak muške glave s vratom od crvenkaste ilovače. Sačuvana visina 6,5 cm. Glava je šuplja. Sačuvani veći dio nosa, lijevo oko, brkovi, brada i vrat. Brkovi i brada plastički su dani dubokim ili plitkim udubljenjima (tabla II, 8).

9. Masivno poprsje muškarca od crvenkaste ilovače. Visina 10,3 cm. Prsa nešto oštećena, a jednako tako i lijevo rame. Kosa, uši i nos plastički su dani. Obrve su označene plitko urezanim okomitim crticama, a oči su prikazane s dvije koncentrične, u dužim osima šiljaste elipse. I usnice su dane urezima, a ne plastički. Desno rame s nadlakticom i ključna kost dani su sasvim realistički (tabla II, 9).

10. Muška masivna glava od crvenkaste ilovače. Visina 5,6 cm. Na gotovo loptastoj glavi nema ušiju. Kosa, brkovi i brada dani su nepravilnim urezima, dok obrve nisu uopće naglašene. Oči kao kod glave na predjašnjoj slici (tabla II, 10).

11. Ulomak veće statuete od crvenkaste ilovače. Sačuvana visina 2,9 cm. Statueta je stajala na četverokutnoj podnožnoj plohi, koja je na svom jednom uglu nešto oštećena. Od statuete su ovdje sačuvana samo dva stopala s nezgrapno modeliranim prstima. Nalaznik čitavog ovog nalaza izjavio je, da je pronašao i statuetu, kojoj te noge pripadaju. Navodno ju je prodao nekome u Zagrebu, ne hoteći reći, kome (tabla II, 11).

12. Reljef od crvenkaste ilovače na ploči oblika dugoljastog četverokuta. Sačuvana visina 13,4 cm. Ploča je na obim duljim i na donjoj kraćoj strani oštećena. Prikazan je goli muškarac (Heraklo?), dan sasvim shematski i bez pojedinosti. Nedostaju dijelovi obih

ruku i nogu. Na glavi je plastično istaknut nos, obrve i usta, dok je kosa prikazana okomitim, plitkim urezima (tabla III, 12).

13. Ulomak reljefa od crvenkaste ilovače. Sačuvana visina 8,1 cm. Dvije duže i gornja kraća strana nešto su oštećene. U plitkom je reljefu prikazana ženska glava s velom. Oči, obrve, nos i usta plastički su modelirane (tabla II, 13).

14. Ulomak veće šuplje statuete od crvenkaste ilovače. Sačuvana visina 3,2 cm. Ulomak prikazuje dio odjeće figure u visini bokova. Gornji dio odjeće tijesno prianja uz tijelo, a donji pada u velikim naborima. Nabori su prilično nevješto modelirani. Oko pasa teče plastički modeliran pojas s nepravilnim, ovalnim udubljenjima (tabla III, 14).

15. Reljef na gotovo pravilnoj, okrugloj plohi od crvenkaste ilovače. Promjer oko 8,0 cm. Reljef je razbijen na dva dijela, djelomice oštećena. U reljefu je prikazano poprsje bradatog muškarca. To ga s plastičnim naborima pričvršćena je o desno rame okruglom kopčom. Pojediniosti na reljefu izradjene su primitivnom tehnikom urezanih crtica i ubodenih točkica. Stražnja strana ploče čitava je nepravilno izrovašena (tabla III, 15).

16. Posudica od crvenkaste ilovače. Visina 4 cm, promjer otvora 8 cm, debljina stijenke 1,2 cm. Uz rub dna posude teče plastični pojas s udubljenim kratkim, okomitim crticama. Posuda ima oblik krnjeg izvrnutog stošca. Po sredini teče naokolo urezani ornament: ispod crte urezani su polukružni lukovi, što se međusobno sijeku i svojim kracima dodiraju. Ispod mjesta, gdje se lukovi sijeku, dolazi po jedna udubljena točka (tabla III, 16).

Čitavom nalazu pripada još jedna glava, koja je slična našoj glavi tabla II, 8. Po navodu g. Pavletića, tu je glavu kupio g. Ivan Rupčić u Sisku. Ne znam, gdje se ta glava danas nalazi i kuda je dospjela iz Rupčićeve ostavštine.

*

Već kod opisa pojedinih objekata ovog nalaza upalo nam je u oči, da se radi o predmetima, kod kojih postoji razlika u tretiranju, bez obzira na tematiku.

U prvu bi grupu predmeta spadale portretne glave i poprsja, koje tvore pretežni dio predmeta čitavog nalaza i daju mu karakterističan biljeg. Razlike u tretiranju su tako jake, da izgleda, da svi ti portreti i ne potječu od iste ruke, iako pripadaju jednom nalazu. Glava tabla II, 9, čini se, da je u smislu realizma najprimitivnije dana. Pa ipak, neke pojediniosti (uši i ramena) pokazuju osjećaj za realističko oblikovanje. Stilski je ta glava povezana s glavom tabla II, 10, s kojom je povezuje jednako tretiranje vjedja i oči u obliku šiljaste elipse. Glavu tabla I, 4 povezuju s glavom tabla II, 10 neke opće značajke (oblik glave, tehnička obrada brade i brkova), a s glavom tabla II, 9 jednako oblikovana kosa i uši.

Glava tabla I, 5 samo je općim crtama slična glavi tabla I, 4, dok je u tretmanu sasvim drugačija: daje dojam impresionističkog tretiranja, jednako kao i glava tabla I, 3, koju opet opće crte povezuju s glavom tabla II, 10. Drugačiji je, međutim, tip glave tabla II, 7. Dok je kod glava tabla II, 9 i 10 i tabla I, 3 i 4 lice veoma široko, dotle je lice na glavama tabla I, 5 i tabla II, 6 i 7 izduženo. Po tretmanu i čisto impresionističkom shvaćanju glava tabla II, 7 povezana je s glavom tabla I, 5. Uz nju se onda povezuju i glave tabla II, 6 i 8. Iako su, dakle, opisane glave uz istu tematiku različite i po kvaliteti i po koncepciji, ipak su sve one međusobno povezane i vjerovatno su izradjene u istoj radionici. Značajno je svakako to, da baš portretne glave i poprsja tvore veći dio čitavog nalaza (53 %, ako uračunamo i onu glavu, koju ovdje ne donosim).

Drugu grupu našeg nalaza tvore reljefi. Po kvaliteti, tehničkoj obradi i koncepciji svi se oni medju sobom razlikuju. Reljef tabla I, 2 dobro je modeliran s mnogo osjećaja za plastiku; te daje dojam, da su ga izradile vješte ruke. Vjerovatno je, da uzorak za taj reljef moramo tražiti u sličnom predmetu od metala ili kosti. Reljef tabla III, 12 u pogledu formiranja glave stoji u dosta blizoj vezi s nekim portretnim glavama iz našeg nalaza (na pr. tabla I, 4). Iako se prikazani lik samo u grubim konturama izdiže nad svoju pozadinu, ipak je ovdje očit osjećaj za volumen. Uzorak za ovaj reljef možemo možda tražiti u nadgrobnim reljefima iz vremena rimskog vladanja našim zemljama, jednako kao i kod reljefa tabla III, 13. I ovdje se modelator izrazio sasvim plastičkim sredstvima. Drugačija je stvar s reljefom tabla III, 15, za koji možda moramo tražiti uzorak u kakvom antiknom medaljonu ili kontorniatu. Takav uzorak bio bi, međutim, s našim reljefom samo u vanjskoj, formalnoj vezi. Jer glava je na njemu dana sasvim slikarski, te se u tretmanu približuje, na primjer, našim glavama s table I, 3 i II, 7.

O statueti, kojoj su pripadale noge tabla II, 11 ne možemo ništa odredjenije reći, budući da je nažalost ne poznajemo. Jednako tako ne možemo ništa reći ni o ulomku tabla III, 14, jer je odviše malen i beznačajan. Ženski lik tabla I, 1 ne možemo povezati ni s jednim objektom unutar našeg nalaza. Taj je lik s jako naglašenim partijama oko bokova daleko primitivnije dan od reljefa tabla I, 2. Dok je reljef vješto i lako modeliran, a pokret figure prirodan, dotle je figura tabla I, 1 teško i nevješto modelirana: nabori stole shematizirani su, a problem je nogu jednostavno riješen pločastim podnožjem. Konačno, o posudici tabla III, 16 možemo samo toliko reći, da taj oblik posude nije uobičajen medju keramičkim oblicima Panonije i istočno-alpskih zemalja rimskog carskog doba.

Pogledamo li još jednom čitav nalaz, možemo konstatirati, da je on s jedne strane u sebi zatvoren i da tvori jednu cjelinu. Većina objekata međusobno je povezana karakterističnim tretmanom i

vanjskim oblikom, a za sve predmete značajan je i potpuno isti materijal, od kojeg su izradjeni. Konačno, i činjenica, da su se svi ti predmeti našli na istom mjestu, potvrđuje pretpostavku, da oni pripadaju jednoj te istoj radionici. S druge strane, pojedini se objekti međusobno razlikuju ne samo po tematici (što ne bi bilo čudno), nego i po kvaliteti i načinu izrade: primitivistički dane portretne glave prema veoma dobrim realističkim, pa i impresionističkim portretima; dobra klasična modelacija akta prema nezgrapno i teško stiliziranoj plastici; osjećaj za volumen in plastičnost prema sasvim slikarskom rješavanju plastike.

Ako se radi o jedinstvenom nalazu, o čemu u konkretnom slučaju ne može biti nikakve sumnje, onda se te suprotnosti mogu razjasniti tek na dva načina. Ili je autor tih keramičkih objekata jedna osoba, koja je možda radila djelomično samostalno, a djelomično kopirala raznovrsne i po kvaliteti nejednake predloške, ili su opet ti objekti djelo nekolicine autora, od kojih su neki bili više, a neki manje nadareni.

Kad sam prvi puta vidio opisani nalaz, stekao sam uvjerenje, da se radi o nalazu, koji potječe iz vremena rimskog vladanja u Sisku. To prvotno uvjerenje zadržao sam i danas, iako nam nisu poznate okolnosti nalaza, i usprkos toga, što na području Siska možemo očekivati (a i nalazimo ih u velikom broju) još i keltske i ranosredovječne, starohrvatske nalaze.

Osnovni ton čitavom nalazu daju portretne glave, od kojih su neke dane dobro realistički. Naklonost prema realističkom portretu i sposobnost oblikovanja takvog portreta je tipična značajka rimske plastike. Tako nas već ta opća značajka upućuje na to, da podrijetlo naših figura tražimo u rimskoj kulturi naših krajeva. Usporedimo, na primjer, Hadrijanovu bistu,¹ bistu Antonina Pija ili Karakale² s našim poprsjem tabla II, 6, pa ćemo jasno uočiti srodnost u koncepciji i likovnom izražavanju. Ako opet kompariramo našu glavu tabla I, 5 s portretima Deciја i Trebonijana Gala,³ naići ćemo na potpuno analognu tretiranje kose i brade. Ove su analogije, dakako, navedene sasvim nasumce, bez ikakvog sistema i namjere, da se navede što više analogija. U svakom slučaju, glava tabla I, 3 i 5 i tabla II, 6, 7 i 8 pripadaju po svojoj koncepciji krugu antikne rimske kulture.

Nešto drugačije stoji stvar s portretnim glavama tabla I, 4 i tabla II, 9 i 10. Iako te glave imaju, kako smo to već prije ustanovili, izvjesnih zajedničkih crta s ostalim portretima našeg nalaza, ipak se od njih razlikuju po koncepciji. Oči na glavama tabla II, 9

¹ G. Rodenwaldt, *Die Kunst der Antike*, Berlin 1927, tabla 595.

² W. Zschietzschmann, *Die antike Kunst*, II, Potsdam 1939, tabla VII, 3 i 8.

³ Nav. dj., tabla VIII, 6 i 7.

i 10 simboliziraju sasvim primitivno i prilično nevješto dvije urezane koncentrične, šiljaste elipse. Lica su kod tih glava, kao i kod one na tabli I, 4 okrugla, a same su glave formirane prilično pravilno geometrijski. One na prvi pogled djeluju poput nekih primitivnih romaničkih glava. Djeluju baš zato »romanički«, jer su daleko primitivnije od ostalih glava našeg nalaza. Pa ako se za prvu grupu portretnih glava može reći, da djeluju realistički, pa i impresionistički, za drugu možemo konstatirati, da u neku ruku daju nerimski dojam i da djeluju ekspresionistički. Gledajući te glave, posebice oni na tabli I, 4, dobivamo dojam, da se radi o osnovnoj keltskoj koncepciji (izvesna analogija reljefna glava iz Pfalzfelda u Hunsrücku),⁴ koja je doživjela svoju »romanizaciju«. Svakako je zanimljivo, da i Schörgendorfer⁵ tvrdi za istočno-alpsko posudje u obliku ljudskog lica, koje ima izvjesnih stilskih sličnosti s našom glavom tabla I, 4, da pripada krugu latèneskog stvaranja.

Na temelju osnovne karakteristike čitavog nalaza tj. na temelju portretne plastike, možemo zaključiti, da čitav nalaz pripada razdoblju rimskog vladanja u Sisku. Svakako, keltskom razdoblju ne može pripadati već s razloga, što se među objektima nalazi i reljef tabla III, 15, o kome će kasnije biti govora. Osim toga, i značaj ostalih objekata isključuje mogućnost pridavanja tih objekata mladježeljeznodobnoj kulturi Siska. Isto tako, nemamo nikakvog oslonca ni analogija, da ih pripišemo bilo kojoj drugoj kulturi počevši od ranog srednjeg vijeka dalje.

Toj konstataciji pridolazi još jedna činjenica. Kako mi je naknadno javio g. Pavletić, na istom je mjestu nadjeno još dosta ulomaka rimskih opeka i fragmenata rimskih amfora, koje ja, nažalost, nisam nikada vidio, ni imao u ruci. Osim toga, nadjeno je ovdje i nešto rimskih novaca: Pupienus (1), Maximinus I. (1), Claudius Gothicus (1), Aurelianus (3), Probus (3), Carus (1), Carinus (3), Diocletianus (2), Constantinus I. (3), Licinius (3), Crispus (1), Helena (1), Valentinianus I. (1) i Iulia Mamaea (1). Tako i ovaj nalaz rimskih malih bronca potvrđuje naše mišljenje o rimskom podrijetlu naših keramičkih objekata. Konačno još moramo dodati i činjenicu, da na mjestu nalaza naših objekata, u istom horizontu nisu nadjeni nikakvi predmeti, koji bi pripadali drugoj kojoj kulturi.

Svakako, bilo bi zanimljivo, kad bi u sisačkom materijalu iz rimske epohe našli za naše keramičke objekte analogije, bilo u monumentalnoj, bilo u sitnoj plastici ili keramici. Te bi nam analogije mogle onda eventualno poslužiti i kod vremenskog odredjivanja nalaza. Medjutim, u publiciranom, a i u nepubliciranom (meni

⁴ H. Kühn, Die vorgeschichtliche Kunst Deutschlands, Berlin 1935, tabla 390.

⁵ Die römerzeitliche Keramik der Ostalpenländer, Baden 1942, Textband, str. 81.

poznatom) sisačkom materijalu nailazim samo iznimno na sasvim daleku analogiju. Ona se odnosi na žensku figuru tabla I, 1, a nailazim je u olovnim figurama Nike i Prijapa.⁶ Sličnost postoji jedino u silhueti figure i u slično formiranim naborima odjeće, a kod figure Prijapa još i u slično oblikovanom postolju i nedostatku nogu. Za te i slične olovne figure Bauer misli, da predstavljaju votivne figure pa su prema tome neke od njih i kopije postojećih velikih plastika. To bi bile ujedno i jedine, meni poznate, analogije među sisačkim materijalom.

Za portretne glave već smo tokom razlaganja naveli nešto analogija. Takvih bližih i daljih analogija naći ćemo veoma mnogo kod Bernouillia,⁷ pa i kod Heklera⁸ i drugih. Analogije nalazimo uglavnom na portretnim bistama druge polovice 2. st. i početka 3. st. A to je i razumljivo, ako pretpostavimo, da su naše glave radjene prema uzorima velikih portretnih bista. Procvat Siska moramo tražiti tek u vrijeme Vespazijana, no posebice od Septimija Severa dalje (colonia Flavia Septimia Siscia), tj. od konca 2. st. dalje. U to je vrijeme grad imao sigurno dosta monumentalnih kipova i bista, pa se lako moglo naći uzora, po kojima su naše portretne glave izradjene. Za glavu tabla I, 4 nalazimo izvjesne stilističke sličnosti na jednom nadgrobnom reljefu iz Ljubljane,⁹ samo što će taj reljef biti nešto mlađi od naše glave.

Analogija našem reljefu tabla III, 13 nalazimo mnogo na raznim nadgrobnim spomenicima s područja Jugoslavije. Usput navodim samo nadgrobni spomenik triju osoba, nadjen u Kranju¹⁰ (bradata muška glava tog spomenika slična je našim portretnim glavama), nadgrobne spomenike iz Martolca, Smilovaca i Begništa,¹¹ Bataše i Brodareva.¹²

Za reljef tabla III, 12 pruža izvjesnu analogiju reljef iz Leništa,¹³ samo što je ovaj u izvedbi još primitivniji, pa onda nadgrobni spomenik iz rimskog grobišta iz blizine Kerestincea,¹⁴ također mnogo primitivniji od našega.

⁶ A. Bauer, Rimska olovna plastika, Vjesnik hrvatskog arh. društva, NS XVII, 1936, str. 20 s, tabla V, 19 i str. 24, tabla VI, 23.

⁷ Römische Ikonographie, II, 2, na pr. table XXXIX i XLIV i II, 3, tabla 10.

⁸ Philosophen- und Gelehrtenbildnisse der mittleren Kaiserzeit, Die Antike, Bd. 16, na pr. str. 119, 129 i d. — Isti, Die Bildniskunst der Griechen und Römer, Stuttgart 1912.

⁹ V. Hoffiller-B. Saria, Antike Inschriften aus Jugoslawien, Heft I, Zagreb 1938, str. 91, br. 200.

¹⁰ Ibid., str. 97, br. 215.

¹¹ N. Vulić, Antički spomenici naše zemlje, Spomenik SAN, XCVIII, Beograd 1941—1948, br. 73, 78 i 109.

¹² Isti, Antički spomenici naše zemlje, ibid., LXXI, Beograd 1931, br. 136 i 329.

¹³ Isti, Antički spomenici naše zemlje, ibid., XCVIII, br. 159.

¹⁴ J. Brunšmid, Kameni spomenici, Vjesnik hrv. arh. društva, NS X, 1908/1909, str. 162, br. 356.

U ovom sklopu treba riješiti i pitanje datiranja čitavog našeg nalaza. Nalaz novaca, o kome smo prije govorili, ne možemo uzeti u obzir kod datiranja naših figura, iako je to možda prilično zamamljivo. Novci su, doduše, nadjeni u isto vrijeme, kad i keramički objekti, nadjeni su na istoj zemljišnoj čestici, a i u približno istoj dubini (prema izjavi mladića, koji ih je iskopao), u kojoj i naše figure. Ali kako nam okolnosti nalaza nisu poznate, to ne možemo sa sigurnošću dovesti u vezu ta dva nalaza. Prema tome, konac 4. st. (364—375), koji nam je zajamčen novcem Valentinijana I, ne možemo uzeti kao vrijeme, prije kojega nalaz keramičkih objekata nije mogao nastati. Morat ćemo, prema tome, potražiti druge kriterije za datiranje našeg nalaza.

Poći ćemo od već davno poznate i utvrđene činjenice, da se bradati lik u rimskoj portretnoj plastici javlja tek za Hadrijana, u prvoj četvrti 2. st. Prije tog vremena, dakle, naši portreti nisu mogli nikako nastati. Nekako u drugoj polovici 2. st. (doba antoninovo-severovsko) počinje se u plastici oko prikazivati plastičnim sredstvima. Oči na našim figurama ne poznaju još te tehničke novotarije. Vjerovatno je prema tome, da izrada naših figura pada u drugu polovicu 2. st. ili možda u početak 3. st. Osim toga, tipična je na nekim našim glavama izvjesna impresionistička crta, koja je mjestimice prilično jaka (tabla II, 7). A taj se impresionizam javlja nekako oko vremena Aleksandra Severa.¹⁵ U tom smislu možemo možda naći i izvjesnu analogiju za naše portretne glave na jednoj mramornoj glavi iz Štipa.¹⁶

Za datiranje nalaza pomoći će nam kao analogija i jedna rukom radjena posuda u obliku ljudskog lica, nadjena u Beču.¹⁷ Cjelokupni dojam, izuzev neke pojedinosti, odgovara dojamu, što ga daje naša glava na tabli I, 4. Proizvod takvog i sličnih tipova posuda u istočnoalpskim zemljama javlja se već od 2. st. Nalazi jedne villae rusticae u Mauternu a. D., koja je uništena g. 166., sadržavali su i ulomke takvih posuda. S druge strane, jedna posuda u obliku ljudskog lica nadjena je u Beču u jednom dječjem sarkofagu, koji se s mnogo vjerojatnosti može datirati u drugu polovicu 3. st.

Za datiranje nam, nažalost, ne može poslužiti reljef na tabli III, 15. U prvi mah izgleda, da se u kosi prikazanog Rimljanina nalazi diadem. Čini se, da je tek Aurelijan počeo upotrebljavati diadem kao dio službenog carskog ornata, no tek se pod Konstantinom diadem počinje službeno upotrebljavati. Oblik diadema, kakav bi naš reljef prikazivao, relativno je rijedak (Delmattius). To se, dakako, ne bi slagalo s našim datiranjem čitavog nalaza.

¹⁵ H. P. L'Orange, Studien zur Geschichte des spätantiken Porträts, Oslo 1935.

¹⁶ M. Grbić, Tri kasnoantična portreta iz Južne Srbije, Glasnik škopskog naučnog društva, XIX, 1938, str. 19.

¹⁷ A. Schörgendorfer, nav. dj., Texband, str. 66, Tafelband, tabla 47, 561.

Medjutim, ako bolje pogledamo, vidjet ćemo, da se ovdje ne radi o diademu, već o šljemu, koji ima štaviše i grubo naglašene uho-brane. Tako nam je tu prilično nevješto prikazan obični tip rimskog šljema, kakav nam je poznat s veoma mnogo rimskih spomenika.¹⁸

*

Konačno nam se nameće pitanje: što taj nalaz uopće predstavlja?

Kad se u literaturi govori o klasičnim terakotama, onda se redovito spominje i njihova namjena. Bili su to jeftini votivni darovi hramovima, ukras privatnih kućnih kapelica, dječje igračke ili grobni prilozi. Rimljani ih zovu *sigilla*, a onoga, koji ih izradjuje, *figulus*, *sigillator*. Te figure redovito prikazuju likove bogova i heroja, ljudi i životinja, karikature, maske, imitacije djela monumentalne plastike. Najčešće ih izradjuju u kalupima, ali ih ima izradjenih i prostom rukom. Ta sitna plastika u Rimu nije osobito popularna. U većoj upotrebi nalazimo je uglavnom ondje, gdje je postojala jača grčka tradicija. Tipično rimski proizvodi su figure gladijatora, glumaca i sl. Po provincijama (Galijska, Germanijska, Hispanijska, Afrika) te terakote sliče onima iz središta države, samo što se uz uobičajene tipove javljaju još i likovi provincijalnih božanstava. Sva ta sitna rimska keramička plastika predstavlja bolje ili lošije obrtničke radove. Njihovi izradjivači nisu ni imali pretenzija, da stvaraju umjetnička djela. Radilo se ovdje o masovnoj proizvodnji, koja je nalazila svoje potrošače u najširim narodnim slojevima.

Kod našeg nalaza, medjutim, radi se o sasvim drugoj stvari. Kad sam prvi puta upoznao ovdje publicirani nalaz i pisao o njemu u jednom kraćem članku,¹⁹ onda sam bio uvjeren, da se ovdje ne radi o masovnoj obrtničkoj proizvodnji. Mislio sam, da se radi o proizvodima jednog amatera, koji se zbog vlastitog zadovoljstva bavio u privatnom životu keramikom: djelomice kopirao uzore velike plastike, a djelomice modelirao prema vlastitoj invenciji. Jači tragovi izravnog djelovanja vatre mogu se vidjeti na svim predmetima našeg nalaza. Znači, da izradjivač nije bio dovoljno vješt odnosno, da nije raspolažao s potrebnim uređajem za normalno, jednolično paljenje ili da mu nije bilo stalo do toga, da figure budu dobro paljene. Razlog za ovo posljednje mogao je biti taj, što figure nisu

¹⁸ Na pr. reljef Viktorija podiže trofej, danas u muzeju Lavigerie u Kartagi (Mostra Augustea della romanità, Rim 1937/1938, Catalogo, tabla V) ili konjanički reljef iz muzeja u Mainzu (F. Koepp, *Die Römer in Deutschland*, 1926, str. 110, sl. 103).

¹⁹ Rimski atelier jednog ljubitelja keramike iz Siska, *Spremnost*, 1944, br. 111, str. 23—24. S datiranjem čitavog nalaza, kako sam ga izveo u ovom članku, danas se ne slažem.

bile određene za prodaju. Osim toga, da se radi o profesionalnom keramičaru, vjerojatno bi se uz publicirane figure našle i takve, koje su radjene u kalupu. One, naime, tvore najveći dio proizvodnje terakota u rimskom carstvu. Vjerojatno je, dakle, da izradjivač objekata našeg nalaza nije profesionalni keramičar.

S druge je strane neosporna činjenica, da sve figure nalaza ne potječu od jedne ruke. To je sigurno čak i uz pretpostavku, da su naše figure radjene prema predlošcima odnosno uzorima različite kvalitete i koncepcije. Iako je, dakle, čitav nalaz povezan izvjesnim tehničkim i stilističkim pojedinostima, ipak ne će biti djelo jednog amatera. Vjerojatno će se ovdje raditi o radionici jednog rimskog keramičara ili kipara, u kojoj je bilo uposleno nekoliko učenika ili pomoćnika. Oni su pod vodstvom svoga majstora učili modeliranje: zbog toga neke zajedničke crte, koje međusobno vežu pojedine objekte nalaza, i potpuno isti sastav ilovače, od koje su izradjeni. Razlike u koncepciji i kvaliteti potječu valjda od nejednake nadarenosti pojedinih učenika. Učenici su kod modeliranja dobivali od majstora razne uzorke. Za reljef tabla III, 15 služio je kao model kakav medaljon ili kontorniat. Možda se radi o reljefnom medaljonu s kakvog *signum militare* ili o nekoj *imago clipeata*: kod ovih su, naime, portreti bili prikazani redovito *en face*. Za reljef tabla III, 12 našli smo neke analogije na nadgrobnim spomenicima. Isto će tako po uzoru na neki nadgrobni reljef biti izradjen naš reljef tabla III, 13: ovdje je preko ženske glave prebačen *recin*um, što su ga žene nosile kao dio žalobne odjeće ili opet u kultu. Za reljef tabla I, 2 vjerojatno moramo tražiti model u sličnom reljefu od kosti ili metala (možda držak ogledala ili sl.), dok je figura tabla I, 1 valjda radjena po uzoru na kakvu votivnu figuru. Ostali objekti nalaza (izuzev slike tabla II, 11 i tabla III, 14 i 16) vjerojatno su radjeni po uzoru na portretne biste.

Jedan dio portretnih glava i reljefa (tabla I, 4, tabla II, 9 i 10, tabla III, 12) nose apsolutno nerimski karakter. Vjerojatno su te objekte modelirali učenici, koji potječu od nerimskih roditelja. Taj nerimski karakter očituje se u našim krajevima, jednako kao i u drugim provincijama rimskog carstva, i u velikoj plastici.²⁰ Tom predrimskom elementu u likovnoj umjetnosti rimskog perioda u raznim rimskim provincijama posvećuje se danas sve veća pažnja, jer je on odigrao značajnu ulogu u formiranju rimske provincijalne umjetnosti, a i umjetnosti ranog srednjeg vijeka.²¹

²⁰ Schober, Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien, Beč 1925. — Isti, Zur Entstehung und Bedeutung der provinzialrömischen Kunst, Jahreshefte des österr. archäol. Institutes, XXVI, 1930, str. 9 ss.

²¹ Prijatelj, Nekoliko rimskih nadgrobničkih portreta u arheološkom muzeju u Splitu, Vjesnik za arh. i hist. dalm., LIII, 1950/1951, str. 136 ss.

DODATAK

Kad sam već bio završio članak, naišao sam u zbirkama Arheološkog muzeja u Zagrebu (u sisačkoj zbirci) na jednu glavu od ilovače, koju donosim na tabli IV. Po izjavi direktora muzeja profesora Marcela Gorenca (kome zahvaljujem, što mi je dozvolio fotografiranje ove glave) za tu glavu nema nikakvih drugih podataka, osim da potječe iz Siska. Čim sam je vidio, bilo mi je jasno, da i ona pripada nalazu, koji sam ovdje publicirao. Kad sam fotografiju glave pokazao g. Pavletiću, on me je učvrstio u mom uvjerenju. To je zapravo ona glava, koju je svojevremeno kupio g. Rupčić i koja je vjerojatno s predmetima iz Rupčićeve ostavštine dospjela u muzej.

To je masivna muška glava s vratom od crvenkaste ilovače. Visina 6,9 cm. Ima sličnosti s glavama na tabli II, 6 i 8. Kosa, brada i brkovi formirani su dubljim ili plitkijim urezima u plastičnu masu. Uvojci su kose dani dosta stilizirano.

ZUSAMMENFASSUNG

Ein römischer keramischer Fund aus Sisak (Siscia)

Die hier veröffentlichten Gegenstände aus Sisak gehören zu einem und demselben Funde (heute Eigentum des Herrn M. Pavletić aus Zagreb). Der Gesamtcharakter des Fundes (über 50 % Porträtköpfe), Analogien aus dem Bereiche der römischen Grossplastik, Bruchstücke römischer Amphoren und Ziegel, sowie römische Kleinbronzen, die auf derselben Parzelle, wo auch unser Fund, gefunden wurden, bezeugen, dass wir hier mit einem römischen Funde zu tun haben. Charakteristische Einzelheiten der Porträtköpfe datieren den ganzen Fund mit Ende des 2. oder Anfang des 3. Jahrhunderts. Die Gegenstände sind durch einige technische und stilistische Einzelheiten miteinander verbunden, anderseits unterscheiden sie sich aber voneinander durch Qualität und Auffassung. Es ist also sicher, dass all die Gegenstände nicht von einer Hand angefertigt wurden. Es handelt sich wahrscheinlich um Erzeugnisse der Werkstatt eines Bildhauers oder Keramikers: hier haben seine Schüler das Modellieren nach verschiedenen Modellen (grosse Porträtplastik, Medaillons, Grabreliefs usw.) studiert. Bei einigen Porträtköpfen ist der nichtrömische Charakter unleugbar: diese Köpfe hat wahrscheinlich ein einheimischer Schüler, der von illyro-keltischen Eltern stammte, angefertigt.

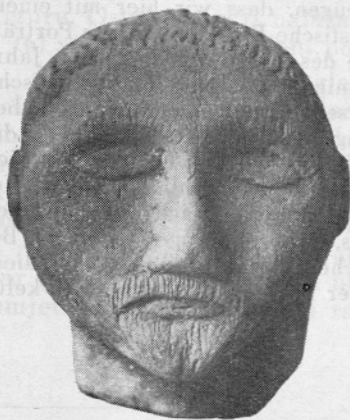
Sl. 2

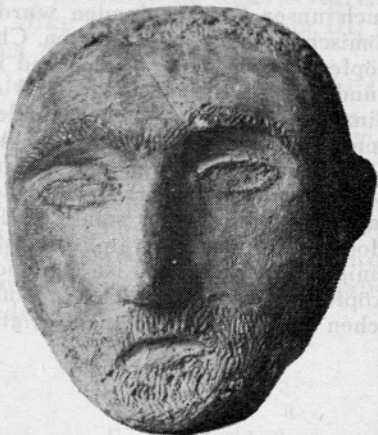
Sl. 1

Sl. 3

Sl. 4

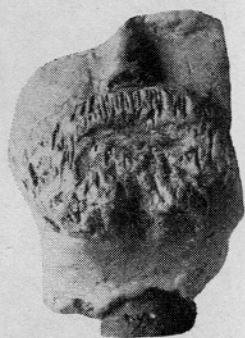
Sl. 5

Sl. 7

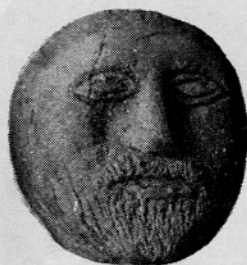
Sl. 6

Sl. 8

Sl. 9

Sl. 10

Sl. 11

Sl. 12

Sl. 13

Sl. 14

Sl. 15

Sl. 16

